

hoeverre Sneller de door haar beoogde doelstelling heeft waargemaakt. Via haar analyses zegt Sneller te willen bereiken dat 'meer zicht wordt gekregen op de wijze waarop talige middelen in een cultuur de verschillende posities van vrouwen en mannen, als vanzelfsprekend of gewent, presenteren' (13). Of het zicht daarop vergroot is, vraag ik me af. Het vergrootglas dat Sneller hanteert is mijns inziens zo sterk dat er nauwelijks meer iets te zien is. Het doel dat Sneller zich gesteld heeft, gaat ten koste van de wetenschappelijke spanning die van een dissertatie verwacht mag worden. Wetenschap wordt o zo saai als de uitkomst bij voorbaat vaststaat. Bovendien nodigt de door Sneller gekozen strategie van 'lezen-in-verzet' niet erg uit tot een wetenschappelijk debat. Wetenschap gedijt niet goed in een sfeer van woede en vijandigheid. Hoezeer ik de wervende en wervelende optredens van Agnes Sneller ook altijd weet te waarderen — zij is een zeer begenadigd sprekerster (spreker?) — het gesloten denksysteem dat zij in haar proefschrift presenteert, bevalt mij minder goed. Dan voel ik me meer aangesproken door de ironische toon van de oproep waarmee Wesseling zijn column afsloot: 'Vrouwen van Nederland, disperseert niet! generaliseert niet! ontziet uw vijanden niet! En gij zult ontdekken dat er meer geestverwanten bestaan dan seksegenoten'.

Els Kloek

F. J. M. Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek* (Nederlandse cultuur in Europese context IV; Den Haag: Sdu uitgeverij, 1996, xii + 147 blz., f39,90, ISBN 90 12 08185 8).

Toen Rogier in 1945 zijn inmiddels klassieke studie *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* het licht deed zien, moest hij bij gebrek aan voorstudies het terrein van de spiritualiteit en het godsdienstig leven grotendeels open laten. Vijftig jaar later is in het kader van het NWO-onderzoekszwaartepunt 1650 een poging gedaan om althans de aanbodzijde van de zeventiende-eeuwse katholieke vroomheid in kaart te brengen. Volgens het woord vooraf biedt het voorliggende boek 'een inleiding tot de katholieke spiritualiteit in de Republiek rond 1650 en een overzicht van de (Europese) context en belangrijkste thema's'. Het geeft tevens 'toegang tot voorhanden zijnde literatuur en (gedrukte) bronnen'. Volgens de auteur is het 'een eerste, wetenschappelijk verantwoorde oriëntatie op de nationale zeventiende-eeuwse katholieke spiritualiteitsgeschiedenis'. De lezer wordt zelfs 'een globaal inzicht verschaft in thema's van de katholieke vroomheid' tussen Trente en Vaticanum II.

Het resultaat van al deze niet geringe voornemens is een boek waarin eerst de (algemene) theologische context wordt belicht (hoofdstuk 2), vervolgens de zeventiende-eeuwse spiritualiteit wordt behandeld naar haar (oude) wortels en haar nieuwe trekken (hoofdstuk 3), waarna de verschillende genres binnen het aanbod van de literatuur die de godsdienstigheid moest voeden, aan een nadere beschouwing worden onderworpen (hoofdstuk 4) en ook de praktijk gepeild wordt (hoofdstuk 5). Dit alles wordt ingekaderd door vier pagina's woord vooraf plus een *status questionis* en een besluit van ruim vijf bladzijden. Daarna volgen nog de noten, de lijst van gedrukte bronnen en literatuur en een register op persoonsnamen.

Een boek als het onderhavige is nuttig en nodig voor de completering van het beeld van de zeventiende-eeuwse Republiek. Des te meer spijt het mij te moeten vaststellen, dat de auteur er maar matig in geslaagd is zijn goede voornemens waar te maken. In het warrige woord vooraf wordt begriepelijke onhelderheid gecreëerd door eerst spiritualiteit te definiëren als 'een ideële constructie van het verkondigde geloof en de wijze waarop de gelovige (zich?) dit moest toe-

eigenen met alle daaruit voortvloeiende consequenties voor het religieuze en maatschappelijke leven' en vervolgens het in deze definitie voorkomende woord 'geloof' te versimpelen tot 'de christelijke opdracht om in het aardse bestaan het eeuwige leven te verdienen'. De ergernis die door dit soort slordige formuleringen is opgewekt, wordt nadien telkens opnieuw gevoeld door rariteiten als twee Molina's zonder enige toelichting bij elkaar geplaatst alsof het om dezelfde persoon gaat (het gaat om C. Vermeulen, seculier in de Hollandse Zending en oratoriaan, op bladzijde 8 en de Spaanse jezuïet Luis de Molina op bladzijde 9), Cornelius Jansenius als bisschop van Gent (dat moet leper zijn; 10), tutoristen (in plaats van tutoristen; 15 en 17), keuze van dominicanen in 1656 voor het probabilisme (probabiliorisme; 17), huisvesting van theologiestudenten uit de Republiek in Keulen in het college van de Hogeheuvel in 1602 (1614; 18), 'Rijns-Vlaamse mystici' (in plaats van mystici uit het Rijnland en de Zuidelijke Nederlanden; 21 en verder), Van Herp (Hendrik Herp OFM), Van Kempen (in plaats van Thomas van Kempen; 21 en verder), de Congregatie van Hildesheim (Windesheim; p. 22), Van Canfield (Benedictus van Canfield OFM capucijn, en niet ene benedictijn Johannes van Canfield; 24), enzovoorts.

Ware het hierbij gebleven, dan zou een lijst met errata voldoende zijn geweest om het boek toch bruikbaar te houden. Er is echter meer. De auteur is ook slordig in zijn betoeg. Dat blijkt al uit de verwarrende afbakeningen in de inleiding. Dat blijkt ook uit het kort na elkaar doen van uitspraken als 'Na 1650 bestonden idealiter twee spiritualiteitstypen' (model van Jansenius versus dat van De Molina; 19) en 'Deze ontwikkeling houdt in, dat er aan het einde van de 16de eeuw idealiter twee belangrijke spirituele richtingen bestonden' (mystiek-contemplatief versus ascetisch-actief; 27). In de inleiding op hoofdstuk 4 slaagt de auteur erin de overigens onware uitspraak dat 'werken die een min of meer volledig [*sic*] richtlijn voor het christelijk leven wilden aanbieden' niet werden vervaardigd, onmiddellijk te laten volgen door de zin: 'In de zeventiende eeuw bestond er een overstelpend en veelsoortig aanbod van dit soort boeken, waarover de geletterde katholieke gelovigen konden beschikken' (43).

Problematisch is ook de onderbouwing van de geboden informatie. Meer dan eens worden geenszins onbelangrijke stukken tekst zonder verwijzingen afgedaan. Zelfs waar Hoppenbrouwers literatuur die hij in zijn lijst heeft opgenomen had kunnen gebruiken, verwijst hij te weinig of citeert hij direct uit de bronnen. Een voorbeeld hiervan vormt de paragraaf over de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen waarin tot schade van het betoeg goede bibliografieën en ter zake relevante literatuur eenvoudig worden genegeerd (30-33 en 39-41). Een tweede voorbeeld betreft de verspreiding van katholieke boeken in de zeventiende eeuw, waarbij ten onrechte ook achttiende-eeuwse drukkers, uitgevers en verkopers worden opgevoerd (108, noot 1). Een derde voorbeeld biedt de paragraaf over de gebedenboeken. De *Schat der gebeden* van Makeblyde wordt behandeld zonder te verwijzen naar het proefschrift van L. Loosen. De selectie negeert zonder opgaaf van redenen wat er in mijn eigen dissertatie geschreven is over de *Hortulus animae*, de *Weg des hemels*, de *Paradys-typen*, enzovoorts. Er wordt, tot slot, zonder nadere motivering de voorkeur gegeven aan de eigen lezing van het kerkboek de *Christelyke onderwysingen en gebeden* boven het gebruik van de resultaten van anderzins onderzoek. Dat mag, maar waarom dan verwezen naar de elfde (1714) in plaats van de eerste druk (1685)? En waarom wordt de aanbevolen communiefrequentie van minimaal één keer per maand plus nog op (negen) bijzondere feestdagen ten onrechte omgezet in een advies om negen maal per jaar te communiceren (56-58)?

Deze voorbeelden mogen niet de indruk wekken dat het boek een grote aaneenrijging is van missers. Het biedt ook heel goede en juiste informatie. Maar het tragische is dat alleen wie met de materie vertrouwd is, er zonder uit te glijden gebruik van kan maken. Dat maakt het werk uiteindelijk ongeschikt voor al wie erdoor ingeleid wil worden in de zeventiende-eeuwse ka-

tholieke spiritualiteit. De pretenties van de inleiding worden wat dat betreft niet waargemaakt.

Mij resten tot slot nog vier kanttekeningen. In de eerste plaats ware het vanuit het perspectief van het zwaartepunt 1650 beter geweest als er meer aandacht besteed was aan de verschillen tussen de eerste en de tweede helft van de eeuw. In de tweede plaats vraagt zicht op de eigenheid van de Noord-Nederlandse vroomheid erom dat de afhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden tot probleempunt in de behandeling was gemaakt en dat althans de vraag gesteld was naar verschillen in spiritualiteit binnen de Republiek. In de derde plaats kan niet alleen naar de theologische vorming van de secularen gekeken worden. Ook de regulieren hadden in het onderzoek hun plaats moeten hebben. In de vierde en laatste plaats vraag ik mij af hoe de vele feiten van deze publicatie aan de aandacht van de eindverantwoordelijken van dit onderdeel van het zwaartepuntenprogramma hebben kunnen ontsnappen. Was het trouwens wel wijs om aan een betrekkelijk onervaren medewerker een synthese als de hier beoogde op te dragen?

Th. Clemens

E. Stronks, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* (Dissertatie Utrecht 1996; Houten: Den Hertog, 1996, 347 blz., f49,50, ISBN 90 331 1150 2).

Het beeld van het zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde milieu als cultuurvijandig en wereldmijdend vertoont de laatste jaren scheuren. Deze dissertatie over de poëzie van predikanten uit deze kring toont eens te meer aan dat deze opvatting definitief achterhaald is. De predikant-dichters waren uitermate actief, konden zich regelmatig in een aanzienlijke populariteit verheugen en menigeen bereikte met zijn werk een breed scala van gelovigen. Hun dichtkunst wordt hier voor het eerst in groepsverband onder de loep genomen.

Els Stronks' onderzoeksvragen zijn drieërlei: wat wilden de predikant-dichters bereiken, wat was het karakter van hun werk, en wat betekende het voor de gelovigen? Daartoe onderzoekt ze naast hun poëzie ook uittalingen van de auteurs over hun werk, aangevuld waar mogelijk met die van derden. Belangrijke gegevens over gebruik en receptie bleken naast aangewezen bronnen als boedelbeschrijvingen te vinden in egodocumenten en conventikelverslagen.

Uit de titel blijkt helaas niet dat het begrip 'poëzie' hier tweeledig verstaan moet worden: eenvoudige liederen naast geleerde poëzie. Daardoor raken de liederen en de daarmee verbonden zangcultuur, die de gelovigen zeer beïnvloed hebben, wat ondergesneeuwd. Stronks beschrijft elk van deze twee poëtische stromingen aan de hand van drie belangrijke auteurs.

Aan de bespreking van de lieddichters gaat een verhelderende uiteenzetting over kenmerken, plaats en functie van het toenmalige gereformeerde lied vooraf. Het geestelijke lied werd al snel uit de gereformeerde eredienst geweerd, maar daarbuiten kwam het na enige aarzeling vanaf circa 1615 geleidelijk aan tot grote bloei, met name in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in samenhang met het vroomheidsoffensief van de Nadere Reformatie. Daarbij streefde men naar een zo groot mogelijk publiek bereik via goedkope bundels vol liederen in simpele stijl, met vertrouwde bijbelse bewoording en op bekende melodieën. De verkregen populariteit blijkt uit de aantallen gedrukte liedbundels, én uit het gegeven dat men die van elkaar leende of liederen overschreef. Veelzeggend zijn verder berichten in egodocumenten over de betekenis van het zingen van dergelijke liederen voor gelovigen. Het speelt onder andere een rol in bekeringsgeschiedenissen en biedt troost op het sterfbed. Eigenlijk volstaat over de populariteit en invloed van een en ander het simpele feit dat het werk van Franciscus Rid-